

ESKİ ANADOLU'DA ATEŞ KÜLTÜ FIRE CULT IN ANCIENT ANATOLIA

MURAT AYDIN*

Sorumlu Yazar

Özet

Ateşin beslenme ve barınma açısından önemi kadar inançlarda, mitoloji ve etnografyadaki sembolik değeri, din ve kültür tarihi çalışmaları açısından uzun zamandır araştırma konusudur. Bu çalışmalara göz atıldığında onun kutsal, sağaltıcı ve arındırıcı özelliğinin neredeyse tüm antik inanç sistemlerinde yerini aldığı görülecektir. Ateş kültürünün, halk hekimliğinden tütsü ve ot kullanımına; ocak ve ata kültürüyle ilişkili olarak bireysel sunak ve adaklardan; Eski Antik Yunan ve Roma'nın düzenli tapınak ritüellerindeki kutsal ocaklarına; Urartu tapınaklarındaki ateş sunaklarından, Hitit büyü uygulamalarına geniş bir uygulama alanına sahip olması, bu kültürün Eski Anadolu'nun en eski kültürel pratiklerinden biri olarak öne çıkmasına ve yoğun ilgi uyandırmasına neden olmaktadır.

Bu çalışma Anadolu'da halen "tütsü/mum yakma, kurşun dökme, nevrüz ateşi, sin sin oyunu, ocaktan ateş vermeme inancı" gibi pratiklerde varlığını sürdüren bu kültürün tarihsel temellerini çivi yazılı ve arkeolojik belgelerin yardımıyla ortaya koymak amacı ile kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu, İnanç, Ateş Kültü, Büyü, Ritüel

Abstract

The importance of fire in terms of nutrition and shelter, as well as its symbolic value in beliefs, mythology and ethnography, has long been the subject of research in terms of religious and cultural history studies. When these studies are examined, it will be seen that its sacred, heal in gand purifying properties have taken their place in almost all ancient belief systems. The cult of fire has been shown to range from folk medicine to the use of incense and herbs; from individual altars and offerings in relation to the heart hand ancestral cult; To the sacred hearths of ancient Rome in regular templerituals; The fact that Phrygian sculptures have a wide range of applications from the torches they hold in their hands to Hittite magic practices causes this cult to stand out as one of the oldest cultural practices of Ancient Anatolia and arouse intense interest. This study was written with the aim of revealing the historical foundations of this cult, which still exists in practices such as "burning incense/candles, pouringlead, Nowruz fire, sin sin game, belief not togive fire from the hearth" in Anatolia, with the help of cunei form/hieroglyphics and archaeological documents.

Key Words: Ancient Anatolia, Belief, Fire Cult, Magic, Ritual

Giriş

İnsan, ateş korkusu ile baş edebilen tek canlı türüdür. "Ateşi ele geçirmek ve evcilleştirmek" daha açıklayıcı bir ifade ile "doğada var olan bu gücü zekasıyla birleştirmek" tahmin edilemeyecek kadar önemli bir insan özelliğidir. Bu nedenle

Araştırma Makalesi / Künye: AYDIN, Murat. "Eski Anadolu'da Ateş Kültü". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 111 (Eylül 2024), s.427-437 <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1447474>

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: muratsapinuva@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3409-520X.

insana ait en eski kalıntılar, onun çok erken zamanlarda ateşle tanışık olduğunu göstermektedir. Ateşin insanlık tarihindeki önemine dair en önemli göstergeler neolitik çağdan gelmektedir. Neolitik çağ ile başladığı tahmin edilen pişmiş çanak-çömlek, çeşitli biçimlerdeki ocakların varlığı aslında, ateşin belirli bir amaç için kontrol edilmiş olduğunun göstergesidir. Aynı durum Tunç Çağı'nda metalleri eritme sanatına ilişkin deneyimler için de söylenebilir. Metal alaşımları, eski bronzu oluşturmak için bakır ve kalay eritme bilgisinden ilerlemiştir. Bu eritme işleminden, medeniyetin en yararlı alaşımı olan tunç çıkmıştır. Kısacası ateşin dokunduğu onlarca ürün sayesinde medeniyet taçlanmıştır. Ateşin mesken içine alınması ise ayrı bir eşik atlamadır. Ateşin medeniyete yardımcı olarak önemi, insanı beslemesinde, korumasında, aydınlatmasında; sanatın gelişiminde, felsefe, inanç ve kültürdeki rolünde yatmaktadır (Hough, 1932: 403-406).

Bu çalışmanın konusu olan *ateşin inanç ve kültürdeki konumu*, neredeyse tüm eski uygarlıklarda benzer rotada seyretmiştir. Birbirinden çok uzak coğrafyalarda, birbirine çok benzeyen, ateşin kökeni efsanelerine rastlamak mümkündür. Bu efsanelerin çoğu, ilk ateşin nasıl yakıldığı üzerinedir. Bunların arasında belki de en ünlüsü Prometheus'a ait olmaktadır. Bu mitte ateş, içi boş bir sızlıkta gökten bizzat Prometheus tarafından getirilmektedir. Bir Hint efsanesinde marangozun ateşi tahtadan çıkardığı anlatılmaktadır. Japonya'da Kuchiya Tama adlı kahraman ilk ateşi odundan yakmış; Fenikeliler'de Genos, odun sürtünmesiyle ateş yakmayı insanlara öğretmiştir (Hough, 1890: 359,360). Uzak coğrafyalara göz atıldığında da durum aynıdır. Avusturya yerlilerinin efsanelerinden birinde, ateş yerlilerden çok hoşlanmayan iki kadının elindedir ve çok sıkı korunmaktayken bir kahraman tarafından çalınıp saklanmıştır. Yeni Gine adalarında ateş yakabilme yeteneğine sahip olan kişi, Serkar adında altı parmaklı bir kadındır. Bu kadın odunları tutuşturmak için başparmağı ve işaret parmağı arasındaki fazladan parmağını kullanmaktadır (Frazer, 1930: 5,6, 25).

Kendi kültür coğrafyamızdan ilerlediğimizde ise Eski Türkler'de ateşin, Prometheus efsanesinde olduğu gibi gökten indirilmiş daha doğrusu Tanrı Ülgen tarafından insanlara verilmiş olduğu görülmektedir. Anlatıya göre Tanrı Ülgen, ateşi insanlara bahşetmeden önce yeryüzüne inmiş; yanına aldığı bir siyah bir de beyaz taşı, birbirine sürterek otları tutuşturmuş, böylece ateş yakmayı insanlara öğretmiştir. Göktürklerle ait Çinliler tarafından kayıt altına alınan metinlerde ateşi bulan kutsal atadır. Yine Karaorman Tatarlarının mitlerinde ateşi taşıyanın Tanrı Ülgen'in kızları olduğu ve onu taşın sertliği ve demirin keskinliğinden elde ettikleri yazılıdır (Çelik, 2021: 307). Birbirinin çok benzeri bu hikayeler aslında insanların ateşi nasıl keşfettikleri sorusunun mitik yanıtlarıdır. Birçok antik felsefede, evrenin dört unsuru olarak kabul edilen hava, su ve toprağın doğada hazır bulunmasına rağmen ateşin tanrılar tarafından verilmesi, kahramanlar tarafından keşfedilmesi ya da çalınması Bachelard tarafından "doğal bir varlık olmaktan çok toplumsal varlık olarak" tanımlanmasına neden olmuştur. Öyle ki Bachelard'a göre ateşin keşfi 'tek başına bütün kültür yapısının köşe taşı"dır (Bachelard, 1995: 15, 27).

Ateşle birlikte, ateşin yakıldığı, kontrol altına alındığı ocak etrafında da pek çok inanış şekillenmiştir. Tarih boyunca hemen her kültürde evin merkezinde yer alan ocak ve onun içinde yanan ateş, ailenin devamlılığını sembolize etmiştir. Antik Yunan geleneğinin mitlerinde ateşi temsil eden tanrıça Titan Kronos ve Rhea'nın en büyük çocuğu (Antik Roma Mitlerinde Vesta) Hestia'dır. Tanrıça, saflığın ve temizliğin sembolüdür (Uhri, 2021: 32,45). Tanrıçanın ev ve ocak ile ilişkisi öncelikle ocağa pişen nimetleri dolayısıyla toplumu koruma üzerinedir (Philip, 2022: 152). Atina'nın klasik dönem geleneklerinde rastlanılan gelinin, baba evinden ayrılırken,

annesinin ocağından bir parça ateş alması bir devamlılığının simgesel anlatımıdır (Thompson, 1994, 46). Aynı şekilde Hitit Anadolu'sunda, evin, ocağın, bereketin, ailenin tanrıçası Kamruşepa'dır. Ailenin refahından sorumlu olan bu tanrıça, gebelik ile ilgili ritüellerde, büyü sözleriyle doğum yapan kadının yanında duran, ona yardım elini uzatan ebedir. Bir yapı ritüelinde (CTH 726.1) kral arazinin içinde bir yerlerde yeni evler yaptırdığında Tanrıça Kamruşepa'nın yeni inşa edilmiş yapıya girerek ocaktaki ateşi körüklediği yazılıdır (Haas, 1994: 26). Bu metinde ifade edilen *ateşin körüklenmesilsönmesine izin verilmemesi*, benzer şekilde Anadolu dahil pek çok medeniyette geçmişten günümüze varlığını sürdürmüş bir geleneğin prototipidir. Öyle ki günümüzde bile ailenin sonunun geldiği "ocağın sönmesi" deyiimi ile ifade edilmektedir (Boratav, 2020: 35).

Kültür coğrafyamızda ateş her daim, canlı bir varlık olarak kabul edilmiş, sönmesi uğursuzluğa işaret sayılmış, geceleri söndürülmeden uyutulmuş, sabahları uyandırılmıştır (İnan, 1976: 40-43). Ateşin ev ve ocakla yani ailenin devamlılığı ile ilişkisini, Anadolu'nun en eski yazı sistemi olan çivi yazılı belgelerden de izlemek mümkündür. Hitit Devleti'nin kurucu kralı olarak kabul gören I. Hattuşili'ye ait ferman niteliğindeki bir belgede (CTH 5 KBo 3.27) kral, ocaktaki ateş körüklenmezse ülkenin yıkıcı ve baş edilmesi mümkün olmayan bir kötülükle karşı karşıya kalacağı konusunda uyarıda bulunmaktadır (Haas, 1994: 269; Bozgun, 2021: 53). Bunun yanı sıra Hitit belgelerinden ateş konusunda çok dikkatli olunması gerektiğini de öğrenmekteyiz. Tapınak görevlilerine verilen bir direktif metninde, tapınakta bir bayram olduğu zaman ateş konusunda çok dikkatli olmaları gerektiği, ateşin söndürüldüğünden kesin emin olunması, çıkacak bir yangında tapınağın zarar görmesi durumunda suçlunun soyu ile beraber mahvolacağı belirtilmektedir.

"Ayrıca ateş konusunda da çok dikkati olunuz. Eğer tapınakta bir bayram (var) ise, ateşi çok (dikkatlice) koruyunuz. Gece olunca ocakta kalan ateşi su ile iyice söndürünüz. Fakat (bu) ateş konusunda, eğer şurda burada herhangi bir (yanan) kuru odun (kalmışsa) onu söndürün (su ile iyice söndürmezse) ve sonra hangi tapınakta suç olursa tapınak tek başın mı mahvolur? Hattuşa (ve) kralın malı da mahvolmaz mı? Suçu işleyen soyu ile birlikte mahvolacak(tır). Tapınakta onanlardan bir kişi bile hayatta kalmayacak. Onlar soyları ile birlikte mahvolacaklar(dır). Ateş konusunda pek çok dikkatli olunuz" (Süel, 1985: 63-67).

Aile ve soyun devamlılığının simgesi olan ateşin şifa ve arındırma özelliği de vardır. "Bizans kaynakları, elçi Zemarkhos'un Göktürk hükümdarının huzuruna çıkmadan önce, iki ateş arasından geçirilerek arındırıldığını yazmaktadır (Çoruhlu, 2020: 50). Kötülüğe karşı ateşten geçirilmenin yanında, ateş üzerinden atlayarak kötülüklerden kurtulma ya da kötülüğü başkalarına aktarma inancı da Türkler ve Moğollar arasında yaygındır. "Başına çevirme" denilen bu uygulamada, hastanın canını kurtarmak için bir başka can feda edilmesi gerekmektedir. Hastanın tüm günahlarını ve hastalıklarını üzerine alacak olan bu "can" hastanın etrafında üç defa döndürülmektedir. Zamanla hastanın canına karşı başka bir canı bulmak zorlaştığı için bir kukla yapılmak suretiyle hastanın günahları ve rahatsızlıkları bu kuklaya yüklenmeye başlanmıştır. Ayrıca günümüzde nevrüz geleneklerinin çok canlı olarak yaşandığı Azerbaycan, Nahçıvan ile Kars ve Iğdır'da üç gün süren kutlamaların gecesinde evlerin damında bir ateş yakıldığı, ateşin çevresinde toplananların dilek tuttuğu ve tüm kötülük ve hastalıklardan arınmak amacıyla yanan ateşin üzerinden atladıkları görülmektedir (Bekki, 2007: 3, 5). Yine Yakut Türklerinde ateş üzerinden atlayarak silahların ve elbiselerin temizlendiğine dair bir inanç vardır. Kadınların adet görme ve doğum sonrasında av, silah ve araç gereçlerine dokunmaları durumunda

arındırıcı unsur yine ateştir. Yenisey Kırgızlarındaki ölü yakma geleneğinin arındırma maksadıyla gerçekleştirilmiştir. Günümüz Kırgız, Başkurt ve Kazak Türkleri, kötü ruhları kovmak maksadıyla *alaslama* adı verilen bir uygulama vardır. Bu uygulamaya göre yağlı bir bez parçası yakılıp, hastanın etrafında “*alas alas*” diyerek dolaştırılır. Böylece *alaslama* veya tütsüleme yöntemiyle onu arındırıp tedavi etmeye çalışılır. Yakut Türkleri de salgın hastalıklardan sonra bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizler. Buryatlar, hayvan ağıllarının dokuz tarafına ateş yakıp, hayvanları bu ateş üzerinden atlamaya zorlayarak temizleme/arındırma ritüeline tabi tutar (Toraman, 2022:16-18).

Tarihsel olarak bakıldığında ateşin arındırıcılığına dair benzer uygulamalar Hitit Anadolu'su'nda da görülmektedir. Hititlerde ateşin sağaltıcı özelliğini kullanan Tanrıça Kamruşepa, bir metinde (KUB 35.88 Rs. III 12'-17') (Starke, 1985: 226-228) eline aldığı dokuz tarafla şu hastalıkları (sözle) taradığı anlatılmaktadır: Baş hastalıkları, göz hastalıkları, kulak hastalıkları, ağız hastalıkları, boğaz hastalıkları, el hastalıkları (Haas, 1994: 440). Aynı tanrıçanın adının geçtiği bir başka mitte (CTH 457.1 KUB 17.8+Bo 6172 Rs. 1-40) ateşin tedavi edici, insanları aydınlığa çıkarıcı özelliği dikkati çekmektedir. Metinde tanrıça, ateşe verilen hastalıkların onun dumanıyla gökyüzüne çıkacağı yani insanlardan uzaklaşacağını bildirmektedir. Hitit edebiyatına ait mitolojik bir metinde ise Kamruşepa'nın öfkelenerek çekip giden bir tanrının kızgınlığını yatıştırmak için ateşi önce yaktığı sonra da üzerine su serpererek söndürdüğü anlatılmaktadır. Bu uygulama ile tanrının öfkesini dindirilmiş ya da tanrı bu öfkeli durumdan arındırılmış olmaktadır:

“... Ateşe su serper ve onlara şöyle der: Bu yanan ateş söndüğü gibi, kim bu kutsal yemini bozarsa, bu kutsal yeminler onu yakalamalı, sonra canlılığı, gücü, karısı ve çocukları ve müstakbel mutluluğu da aynı şekilde sönmelidir.” (Reyhan, 2009: 100).

Hititlerde ateşi kullanarak arındırma işlemi sadece tanrı/tanrıçalara has bir durum değildir. Yazılı belgelerinde adı geçen ve büyü uygulamaları ile bilinen Maştigga'nın gerçekleştirdiği ritüellerde, arındırma işleminde sıklıkla ateşe başvurduğu bilinmektedir:

“Sonra iki yerde ateş yaktılar ve (iki kurban sahibi) (baba-oğul, erkek-karı, erkek kardeş-kız kardeş) (ateşten) geçtiler.” (Reyhan, 2009: 101).

Yine Maştigga gibi adı yazılı belgelerden öğrenilen büyücü Aşhella, ordudaki bir salgına karşı gerçekleştirdiği ritüelde, ateşi etkili bir arındırma aracı olarak kullanmıştır. Bu ritüelde ateşler yakılmış ve kurban kesiminden ayrılıp askeri kampa dönenler bu ateş yerlerinden geçirilmiştir:

“Kurbandan ayrılıp (oraya) vardıklarında, tuzu suya döktüler ve ellerini onunla yıkadılar. Sonra iki yerde ateş yakıyorlar” dedi (Dinçol, 1985: 25).

Ateşin arındırıcı özelliği sadece büyü ritüellerinde değil fal metinlerinde de görülür. Bir metinde falda kullanılacak nesnelere ateşin içine atıldığı, onlara kunkunuzzi-taşı ile vurulduğu; bir tekenin ateş içinden geçirildiği, arındırılan tüm nesnelere tanrıya sunulduğu anlatılmaktadır (CTH 566 KUB 22.70 55-57). Yine bir tanrıça heykelciğinin de aynı şekilde ateşten geçirilir ve temizlendiği şöyle anlatılmaktadır:

Tanrıça İshara'ya Sonbahar kutlaması/bayramı yapacakları zaman, şöyle yaparlar: Kahin, hasır(dan yapılmış) iki kurban masası yerleştirir. Üzerine de iki asker ekmeği koyar ve Tanrıçanın (heykelciğini) koyar. Bu tarafa ve diğer yana ateş koyar. Bu taraf ve diğer yandaki ateşe un serper/döker. Tanrıça (nın heykelciğini ateşin) ortasından götürür/geçirir. Onları yıkarlar (ve) parlatırlar (Bozgun,2021: 65).

Hitit kültüründe ateşi kullanarak sağaltım yapan Tanrıça Kamruşepa'nın yanı sıra bizzat ateşin kendisinin bir tanrı olarak yüceltildiği de görülür. Özellikle Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen metinlerde rastlanılan ve ^D*Pahhur* (Ateş Tanrısı) olarak anılan bu tanrının kralın saygı duyması gereken beş tanrıdan biri olduğu dikkat çekicidir (Ünal,1992:499; Bozgun, 2021: 67).

Eski Anadolu'da ateş kültürünün, arkeolojik belgeler aracılığı izi sürülmek istendiğinde, bakılacak en somut argüman ateşin evi, yuvası olan ocaklardır. Ateş kültü açısından ocakların varlığı şüphesiz çok önemlidir fakat bu, geçmişe ait yerleşmelerde açığa çıkarılan her ocak kalıntısının, bu kült ile ilişkili olduğu anlamına gelmemektedir. Ritüelikle amaçla kullanılan ocaklar genellikle kutsal olarak kabul edilen yapıların içinde bulunurlar ve onların kült ocaklar olduğunu düşündürecek farklı formlara sahiptirler. Ayrıca içlerinde/civarlarında bulunan bir takım ritüelikle buluntularla beraber kimliklendirilirler. Bu tür ocaklara ilişkin en erken bulgular Neolitik ve Kalkolitik dönemlere tarihlendirilmiştir. Neolitik söz konusu olduğunda, yerleşik yaşama geçişi yansıtan önemli arkeolojik alanlardan biri olan Diyarbakır/ Çayönü Höyüğü'nün Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne tarihlenen kilden yapılmış yarım ay şeklindeki ocak ve yan yüzünde alçak kabartma şeklinde stilize insan yüzü biçimindeki taş tekne parçası ocak kullanımının yanı sıra ateş kültürünün ilk örnekleri arasında gösterilmektedir (Özdoğan, 2007: 49, 76). Yine Antalya/Bademağacı'nda Erken Neolitik II Evresi'nde kutsal alan olarak nitelendirilen bir ocak da ilk örnekler arasında sayılabilmektedir (Duru-Umurtak, 2007: 640-642). Konya/Boncuklu Höyük'te mesken içine alınmış ocakların simgesel işlevlerinin de olduğu düşünülmektedir. Bunu düşündüren unsur, ocakların kullanımı için ayrılmış olan alanların, bir platform ile ayrılmış olan alandan daha kirli ve küllü bir dolguya sahip olmalarıdır. Platformların iki kullanım alanını ayırıcısına yaşam alanını böldükleri düşünüldüğünde platformların temiz ve kirli alanları ayırmak amacıyla uygulamaya alınmış olması muhtemeldir (Baysal, 2013: 86).

Anadolu'nun ilk yerleşim yerlerinden biri olan Burdur/Hacılar Höyüğü'nün Erken Kalkolitik Çağı'na tarihlenen II A Tabakası'nda küçük bir avlu, Güneybatı tapınak odası, ana oda, giriş, gibi bölümleri olan bir yapıya rastlanılmıştır. Giriş odasından ana odaya geçilen yolun sonunda büyük bir fırın ile dikdörtgen formda bir ocağa rastlanılmıştır. Yapıda ele geçen fantastik stilde bezenmiş kernoslar, insan başı biçiminde kap parçaları ve şematize hayvan resimleri ile dekore edilmiş kâse parçaları, buranın gündelik yaşamın sürdürüldüğü sade bir yapı olmadığını düşündürmektedir (Mellaart, 1970: 30, 31). Hacılar Höyük ile aynı ilde bulunan Kuruçay Höyüğü'nün Geç Kalkolitik evresine tarihlendirilen yerleşmenin orta kısmında bulunan yapının kutsal bir alan olduğu düşünülmüştür. Bu yapının ortasında kerpiç stelli ve önünde ateş yalağı olan bir sunak bulunmaktadır. Stelin arkasında ve odanın güneydoğu köşesinde ise yuvarlak planlı bir fırın bulunmaktadır (Duru, 1983: 598, 599). Samsun/İkiztepe'de ateş kültürünün varlığına işaret sayılan pek çok ateş sunağı bulunmuştur. Sabit ocakların dışında taşınabilir ocaklar da mevcuttur. Özellikle Tepe I yerleşmesindeki (ETÇ II Kültür Katmanı'nında) ele geçen insan yüzü biçiminde bir betime sahip ocak parçası oldukça ilginçtir. İkiztepe'deki sunakların benzerine Doğu Anadolu bölgesindeki ilk yerleşimlerde de rastlamak mümkün olmuştur. Güzelova, Pulur, Sos Höyük gibi yerleşmelerin Geç Kalkolitik Dönem ile karakterize edilen katmanlarında bulunan bu ocaklar da çoğunlukla insan yüzünü andırır biçimde bezenmiştir (Bilgi, 1986: 111-119).

Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik'te olduğu gibi ocakların kült amaçlı kullanımlarına ilişkin örnekler Tunç Çağı boyunca da rastlanılmıştır. Denizli/

Beycesultan Höyüğü'nde Erken Tunç çağına tarihlendirilen ve kutsal yapının merkez aksı içinde kilden bir sunak bulunmuştur. Yapıda ele geçen bulgular buranın kurban dahil olmak üzere çeşitli ritüeller için kullanıldığını düşündürmektedir (Lloyd-Mellaart 1962: 28-32). Kırklareli/Kanlıgeçit kazılarında megaronların bulunduğu açık alanda oval çukurlar, ateş yerleri ve kubbeli fırınlar ele geçmiştir (Özdoğan-Parzinger, 2012: 29). Yine Kütahya /Seyitömer Höyük'te Erken ve Orta Tunç Çağı dönemlerinde ateş kültüne işaret eden özellikli ocaklar açığa çıkarılmıştır (Ünan 2014: 73-82). Van/ Yoncatepe'deki saray yapısının avlu kısmında ateş sunağı olarak tanımlanan kare planlı küçük yapı da örnekler arasındadır (Belli-Tozkoparan, 2005: 189- 192).

Tunç Çağında olduğu kadar Demir Çağında da varlığı tespit edilen ateş kültü ile ilgili en erken bulgular Urartular'a aittir. Özellikle II. Rusa'nın Ayanis'te Tanrı Haldi için yaptırdığı tapınağın kuzey cephesi yakınında Ayanis'te bulunan aslan başlı tunç kalkan üzerindeki yazıt ateş kültü ile ilgili önemli bir bilgi kaynağıdır. Yazıtta tapınağın kenarındaki ocağın sürekli yanması ve asla söndürülmemesi talimatı bulunmaktadır (Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1999: 528). Anadolu'nun ateş kültü ile ilgili en önemli buluntularından biri de Kayseri/Bünyan/Erciyes Dağı eteklerinde Bittel tarafından bulunan ateş sunağıdır. Bittel'e göre volkanik bir arazide bulunmuş olması bile manidar olan bu sunağın üzerinde ateş kültü ilişkilendirilen bir seremoni tasvir edilmiştir. Alt ve üst kısımda iki adet ince plakadan oluşan sunak gövdesinin dört tarafında sahnenin tüm yüksekliğini kaplayacak şekilde yerleştirilmiş birbirine çok benzeyen dört erkek figürü yer almaktadır. Bordürlerin arasında, sağdan betimli erkek figürü bir magostur. Figür sivri sakallı, büyük gözlere ve burna sahiptir ve tipik Pers giysileri içerisinde. Figürün sol elinde yuvarlak dipli, yassı bir kap; sağ elinde magosların ayın sırasında kullandıkları barsmanı vardır (Bittel, 1952: 15-36). Ateş kültürünün bu bölgedeki varlığına dair bilgiler antik yazarlarda da gelmektedir. Strabon'a göre Roma Dönemi Kappadokiası'nda Pers tanrılarına ait çok sayıda tapınak bulunmaktadır. Bu tapınaklarda pyraetheia adı verilen mekânların merkezi yerinde kutsal ateşin sürekli yanar durumda tutulduğu bir sunak yer alır (Geographika, XV.3.14-15).

Ateş kültürünün varlığına ilişkin veri sunan bölgelerden biri de Bandırma'nın 30 km güneyinde Ergili Köyü'nün 2 km doğusunda yer alan Hisartepe'dir ve buranın üst platosunun güneyinde ateş kültüne ait bir kutsal alan keşfedilmiştir. Bu alan, birbirine paralel ve düzgün taş döşeli iki yürüme yolu; bu yollar arasına yapılmış bir kanal, yolların bağlandığı bir apsis ve apsisin ortasında yer alan bir ateş çukurundan oluşmaktadır. Apsisli yolun kuzeyinde yer alan ana kaya üzerinde çok sayıda küçük çukur ve ayrıca birçok kap ve taş altlık ele geçmiştir ki bu da alanın tören maksatlı kullanılmış olma durumunu akla getirmektedir (Bakır, 2011: 80-83). Hisartepe'de olduğu gibi ateş çukuruna sahip başka bir arkeolojik bölge de Oluzhöyük'tür. Buradaki ateş çukuru, Pers Yolu adı verilen ve sütunlu girişi bulunan taş döşemin güney kısmında açığa çıkarılmıştır. Bu çukurda tunç bir levha ile iki adet tabak da ele geçmiştir (Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016: 284,285).

Belli başlı bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Eski Anadolu'da ocağın kutsallığı ya da kutsal ocakların varlığı ve yaygınlığı arkeolojik olarak yeterince belgelenmiştir. Konuyu, yazılı belgelerle desteklemek gerektiğinde Hitit Anadolu'sunda ocağın özellikle kurban ritüellerinde *aracı* olarak kullanıldığını dair pek çok metnin var olduğu söylenebilir. Bu metinler, kurban edilecek hayvanların bazen canlı bazen de öldürüldükten sonra ocaklarda yakıldığı bilgisini vermektedir (Metin yeri bilgisi için bkz: Taş, 2011: 9). Büyükbaş hayvanlar, koyun, keçi, at, domuz ve köpek gibi

hayvanların yanı sıra yakma yoluyla kurban edilecek hayvanların ağırlıklı olarak kuşlardan tercih edildiği anlaşılmaktadır (Taş, 2011: 9). Hatta Ortaköy-Şapınuva/ Ağılönü Bölgesi'nde, çeşitli boyutlara ve derinliğe sahip çok sayıda kurban çukuru tespit edilmiştir. Bu çukurlarda yeraltı tanrılarına çoğunlukla kuşlar, yakılarak ya da kesilip kanları akıtılarak kurban edilmektedir. Kuş kurbanının amacı “kirliliği uzaklaştırmak, kaynağına göndermek, kaynağında muhafaza etmek ve de arınmak”tır. Bu kurban geleneğinin temelinde, hastalıkların ya da kötülüklerin kaynağı olarak görülen kirliliğin, kuşlara aktarılabilceği düşüncesi yatmaktadır. Böylelikle kirlilikle yüklenmiş kuşların yakılması/yok edilmesi yolu ile bir arınma gerçekleşebilecektir. Ayrıca yanma işlemi sırasında yükselen dumanlar da iyi dilekleri tanrılara taşıyan bir çeşit aracı olarak görülmüştür (Süel, 2010: 37). Kutsal ocağın arkeolojik delilinin en korunmuş ve anlaşılır örneği Ortaköy-Şapınuva Ağılönü bölgesinde açığa çıkarılan kurban çukurlarının bir tanesinin içinde görülmektedir. M 2 alanında 1 nolu kurban çukurunda tespit edilen ocak kerpiçten yapılmıştır (Süel, 2010: 43; Ek: 1).

Hititler 'de ocak üzerinde kurban sunusu iki türlü gerçekleştirilmiştir: Kurban ya, ocağın içine/üzerine konulmaktadır ya da kenarına bırakılmaktadır. Ocakta sadece hayvan sunusu değil içki sunusu da yapılmaktadır. Buradan Hititlerin ocağı canlı bir varlık/yaşayan bir ruh/tanrı olarak kabul ettikleri anlamı çıkarılabilmektedir (Taş, 2011: 9).

Sonuç

Ateşin beslenme ve barınma açısından önemi kadar inançlarda, mitoloji ve etnografyadaki sembolik değeri, din ve kültür tarihi çalışmaları açısından uzun zamandır araştırma konusudur (Emiroğlu, 2003: 82). Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve Eski Anadolu ağırlıkta olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinden örneklerle ele alınan ateş kültü, ateş ve onunla ilişkili olarak ocak etrafında oluşmuş çeşitli inanç ve uygulamaları kapsamaktadır. İlginç olan bu inanış ve uygulamaların birbirine çok uzak coğrafyalarda bile benzer şekilde gerçekleştiriliyor oluşudur. Ateş, hemen her dönem her kültürde aile ve soyun devamlılığı; iyileştirici, arındırıcı ve tanrılara ulaşmada aracı rolüyle en yaygın kültürlerden biri olmuştur.

Anadolu kültür sahasında ateş canlı bir varlık olarak kabul edilmiş, sönmese uğursuzluğa işaret sayılmış, geceleri söndürülmeden uyutulmuş, sabahları uyandırılmıştır. Ateş, ev ve ocakla yani ailenin devamlılığı ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumu hem arkeolojik verilerden hem de Anadolu'nun en eski yazı sistemi olan çivi yazılı belgelerden de izlemek mümkündür. Hitit Devletinin kurucu kralı I. Hattuşili'ye ait ferman olarak nitelendirilen belgede kralın “ocaktaki ateş körüklenmezse ülkenin yıkıcı ve baş edilmesi mümkün olmayan bir kötülükle karşı karşıya kalacağı konusunda uyarısı”; ayrıca tapınak görevlilerine verilen bir direktif metninde, tapınakta bir bayram olduğu zaman ateş konusunda çok dikkatli olmaları gerektiği, ateşin söndürüldüğünden kesin emin olunması, çıkacak bir yangında tapınağın zarar görmesi durumunda suçlunun soyu ile beraber mahvolacağına belirtilmesi” konuya verilecek en güzel örneklerdendir.

Aile ve soyun devamlılığının simgesi olan ateşin şifa ve arındırma özelliği de Eski Türklerde ve Anadolu'da tarih boyunca yaygın inançlardan biri olarak süregelmiştir. Bu inancın tarihsel derinliğini gösteren Hitit kaynaklarında ateşin sağaltıcı özelliğini kullanan Kamruşepa adında bir tanrıça vardır ve bu tanrıça büyü ritüellerinde ateşi kullanarak sağaltma ve arındırma uygulamaları yaptığı anlatılmaktadır. Hititler'de ateşin kendisi de tanrılaştırılmış özellikle Eski Hitit Dönemi belgelerinde ^D*Pahhur*

olarak adlandırılmıştır.

Eski Anadolu'da ateş kültünün tarihsel arka planını görmek için göz atılması gereken argümanlardan biri arkeolojik belgelerdir. Arkeolojik olarak ateş kültünün varlığı açısından en önemli veriler ocaklardan gelmektedir. Ocaklar, ateşin yuvası, evi olarak kabul edilmektedir. Ateş kültü açısından ocaklar en somut argümanlardan biri olarak kabul edilse de bu, her ocağın kutsal olduğu anlamına gelmemektedir. Ritüel maksatlı kullanılan ocaklar genellikle kutsal olarak kabul edilen yapıların içinde bulunmuşlar ve onların kült ocaklar olduğunu düşündürecek farklı formlara sahip olmuşlardır. Ayrıca içlerinde ya da civarlarında bulunan bir takım ritüel buluntularla beraber tanımlanmışlardır. Bu tür ocaklara ilişkin en erken bulgular Neolitik ve Kalkolitik dönemlere tarihlendirilmektedir. Kült amaçlı ocak kullanımına Tunç ve Demir Çağı boyunca da rastlanılmıştır. Özellikle Demir Çağı'nda Pers kültürü ile ilişkilendirilen ateş çukurları oldukça dikkat çekicidir. Ocağın kutsallığı ile ilgili yazılı belgeler bakıldığında ise Hitit Anadolu'sunda ocağın özellikle kurban ritüellerinde *aracı* olarak kullanıldığına dair pek çok metnin varlığı tespit edilmiştir.

Ekler

Ek 1: Ortaköy-Şapinuva, Ağılönü bölgesi, M 2 Alanı 1 nolu kurban çukuru içindeki kerpiçli ocak (M. Süel arşivinden).

Kaynaklar

- Bachelard, Gaston. Ateşin Psikanalizi. Çev. Aytaç Yiğit, İstanbul: Bağlam yayınları, 1995.
- Bakır, Tomris. Daskyleion, Balıkesir Valiliği, Balıkesir, (2011).
- Baysal, Adnan. “Konya Ovası Neolitik Dönem Kültürel Gelişimi İçinde Boncuklu Höyük ve Önemi”, CollAn XII, (2013), 79-10.
- Belli, Oktay -Tozkoparan, Mete. “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 26. KST, C.I, Ankara, (2004), 189-202.
- Bekki, Salahaddin. “Ateş Etrafında Oluşan Halk İnanışları ve Nevruz Ateşi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 41, (2007), 249-254.
- Bilgi, Önder. “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları”, 7. KST, Ankara, (1985), 111-119.
- Bittel, Kurh. Ein persischer Feueraltar aus Kappadokien, Satura (Festschrift Weinreich) (1952), 15-29.
- Bo: 1906-1912 Boğazköy Kazılarında bulunan ve neşredilmemiş Boğazköy metinleri.
- Boratav, Pertev Naili. Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenisten Türklerinin Mitolojisi, Ankara: Bilge Su Yayıncılık, (2020).
- Bozgun, Şafak. “Hititler’de Ateş Kültü ve Tanrı ^DPahhur (I)”, Colloquium Anatolicum, (2021)/20, 51-81.
- CTH: Laroche, E. Catalogue des Textes Hittites, Paris, (1971).
- Çilingiroğlu, A. – Sağlamtimur, H. “Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları 1997”, 20. KST, C.I, Ankara,1988, 527-541, (1999).
- Çelik, Adil. “Ateşin Mitolojik Kökeni: Türk ve Yunan Mitolojilerindeki Tasarımların Karşılaştırılması, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 9, (2021), 304-318.
- Çoruh, Yaşar. Türk Mitolojisinin Anahatları, İstanbul: Kabalcı Yayınları, (2020).
- Dinçol, Ali M. “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış [Das Ritual von Aşhella (CTH 394) und ein Überblick über die magischen Handlungen gegen die Seuchen bei den Hethitern]”, *Bellethen* 49, (1985): 1-40.
- Dönmez, Şevket. -Yurtsever Beyazıt, Aslıhan. “Oluz Höyük Kazı ve Araştırmalarına Dair Değerlendirmeler”, Coll. An. XV, İstanbul, (2016), 272-293.
- Duru, Refik. Kuruçay Hoyüğü Kazıları, Çalışma Raporu, (1983), 595-606.
- Duru, Refik-Umurtak, Gülsün. “Bademağacı Kazıları 2005”, 28. KST, C.I, Ankara, (2005), 639-646.
- Emiroğlu, Kudret. “Ateş”, Antropooji Sözlüğü, Ed. Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu, (2003), 82-83.
- Frazer, James George. Myths of the Origin of Fire, London: McMillian and Co, (1930).
- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, (1994).
- Hough, Walter. “Aboriginal Fire-Making”, *American Anthropologist* 3, (1890), 359-372.
- Hough, Walter. “Fire and Human Civilization”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 71,(1932), 403-406.
- İnan, Abdülkadir. Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, (1976).
- Lloyd, Seton -Mellaart, James, Beycesultan, The British Institute of Archaeology at Ankara, London, (1962).
- KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin, (1954) vd.
- KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, (1921) vd.
- Mellaart, James. Excavations at Hacilar I, The British Institute of Archaeology at Ankara, (1970), Edinburgh.
- Özdoğan, Aslı Erim. “Çayönü”, Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Türkiye’de Neolitik Dönem yeni kazılar-yeni bulgular (Yay. haz. Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (2007), 57-99.
- Özdoğan, Mehmet -Parzinger, H. Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli, Verlan Philipp bon Zabern, (2012).
- Philip, Neil, Mitoloji, Dünyanın En Bilinen 200 Çarpıcı Fabl, Destan ve Efsanesi, Çev. Efe Erdal, İstanbul: Kronik Yayınları, (2022).
- Salvini, M., “The Inscription of Ayanis Cuneiform and Hieroglyphic- Royal Inscriptionon BronzeArtifacts”, Ayanis I: Ten years, Excavations in Rusahinili Eudiri-Kai Roma, (2001), 271-278.

- Süel, Aygül. Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni, A.Ü. DTCF Yayınları No: 350, Ankara, (1985).
- Süel, Mustafa. "Ortaköy/Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 134, (2010), 31-52.
- Reyhan, Esmâ. "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology", *TAD* 28, (2009), 85-106.
- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift. Studien zu den Boğazköy-Texten*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, (1985).
- Taş, İlknur. "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler, *KUBABA Arkeoloji-Sanat tarihi-Tarih Dergisi* 8, (2011), 7-19.
- Thompson, Patricia. "Dismantling the Master's House: A Hestian / Hermean Deconstruction of Classic Texts", *Hypatia* 9, *Feminist Philosophy of Religion*, (1994), 38-56 .
- Toraman, Ali. "Türk Mitolojisinde Ateş Kültü ve Amasya'daki İzleri". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. Amasya Özel Sayısı, (2022), 11 -26.
- Uhri, Ahmet. *Ateşin Kültür Tarihi*, İstanbul: Sakin Kitap, (2021).
- Ünal, Ahmet . "Parts of Trees in Hittite. According to a Medical Incantation Text (KUB 43, 62)", H. Otten - H. Ertem - E. Akurgal - A. Süel (eds), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*, (1992), Ankara: 493-500.
- Ünan, Nazan. "Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı III Ocakları", *TÜBA-AR* 17, (2014), 73-83.

Extended Abstract

The position of fire in belief and cult is similar in almost all ancient civilisations. It is possible to come across very similar legends about fire in the narratives of distant geographies. Most of these myths give information about how the first fire was lit. In the Prometheus myth, perhaps the best known of these, fire was brought from the sky in a hollow reed by Prometheus himself. The Japanese hero Kuchiya Tama lit the first fire from wood; in the Phoenicians, Genus taught people how to make fire by rubbing wood. Looking at more distant geographies, in one of the legends of the Austrian natives, it is told that the fire was in the hands of two women who did not like the natives very much, and that it was stolen from them by a hero and hidden while it was being guarded very tightly. In the islands of New Guinea, the person who has the ability to make fire is a six-fingered woman named Serkar. This woman uses the extra finger between her thumb and forefinger to ignite the wood.

Along with fire, many beliefs have been formed around the hearth where the fire is lit and controlled. In the myths of the ancient Greek tradition, the goddess representing fire is Hestia, the eldest child of the Titan Kronos and Rhea (Vesta in Ancient Roman Myths). The goddess is a symbol of purity and cleanliness. The relationship of the goddess with the house and the hearth is primarily about protecting the food cooked in the hearth and thus the society. Similarly, in Hittite Anatolia, the goddess of home, hearth, fertility and family is Kamrushepa. This goddess, who is responsible for the welfare of the family, is the midwife who stands by the woman in labour and extends a helping hand to her in rituals related to pregnancy. The relationship of fire with the home and hearth, that is, with the continuity of the family, can be seen in a document in the form of an edict belonging to Hattusili I, who is accepted as the founding king of the Hittite State, when it is followed from cuneiform documents, the oldest writing system of Anatolia. In this document, the king warns that if the fire in the hearth is not fuelled, the country will face a destructive and insurmountable evil.

The healing and purifying properties of fire, which symbolises the continuity of family and lineage, can be clearly seen in a ritual performed by the sorceress Ashhella against epidemics in Hittite Anatolia. The healing properties of fire in the Hittites can also be deduced from the attributes of the goddess Kamrushepa, who is associated with fire. In one text, it is understood that the goddess took nine combs and combed out many diseases.

When the fire cult in ancient Anatolia is traced through archaeological documents, it is understood that the earliest findings are dated to the Neolithic and Chalcolithic (Copper Age) periods. As far as these periods are concerned, settlements such as Diyarbakır/ Çayönü Höyük, Antalya/Bademağacı Höyük, Konya/Boncuklu Höyük, Burdur/Hacılar Höyük, Kuruçay Höyük,

İkiztepe, Güzelova, Pulur, Sos Höyük and Denizli/Beycesultan Höyük, which is characterised by the Bronze Age, It will be seen that sacred hearths were identified in Kırklareli/Kanlıgeçit, Kütahya/Seyitömer Höyük, Van/Yoncatepe Höyük and Ayanis Temple, Bünyan Fire Altar, Amasya/Oluz Höyük, which can be given as examples of the Iron Age.

Considering the cuneiform documents related to the sacredness of the hearth, it can be concluded that the hearth in Hittite Anatolia was used as an intermediary especially in sacrificial rituals and was seen as a living being/sacred spirit/god.

